

Ing. NIKOLA RAPAJIĆ

Razvitak nauke o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća*

Nauka o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća bavila se u svojim prvim počecima uglavnom istraživanjem metoda i putova boljeg gospodarenja, s obzirom na obrađivanje zemlje i gajenje stoke. U daljem razvoju nastoji da iznađe organizaciono-ekonomske principe, kojima bi se rukovodile sve grane poljoprivredne proizvodnje-gospodarstvo u cjelini.

Već u najstarijim vremenima — u eri robovlasničkog poretka (i to na srednjem stepenu varvarstva) — nailazimo na prve osnovne forme organizacije rada u oblasti poljoprivredne proizvodnje.

Kod pisaca stare Grčke pored savjeta o tehnici obrade, nalazimo i detaljna uputstva o uspješnom vođenju gospodarstva: organizaciji imanja, upravljanju imanjem i organizaciji rada.

Starogrčki pisac Xenophon (444.—355. prije n. e.) smatran je najstarijim piscem u oblasti organizacije i uprave poljoprivrednog poduzeća. U njegovim djelima nalazi se opširan opis organizacije i Uprave poljoprivrednog poduzeća. U djelu Oikonomikos (O gospodarstvu) daje prikaz vođenja jednog robovlasnički organiziranog gospodarstva. On je zaštitnik prirodne privrede.

Na važan je spomena i mnogo stariji starogrčki pisac Hesiod (VIII.—VII. st. prije n. e.). Poznato je u tom pogledu njegovo djelo pod naslovom Dani i radovi. Aristotel. (384. do 322. prije n. e.) i Teofrast, također (371. do 286. prije n. e.) vrijedni su spomena. Od pisaca starog Rima naročito je značajan Cato Stariji (234.—149. prije n. e.). Poznato mu je djelo De Agricultura (O poljoprivredi). Od svih zanimanja daje prednost poljoprivredi.

Cato je pristalica intenzivne poljoprivrede. Prema rentabilnosti razdijelio je kulture ovako:

1) vinova loza, 2) povrtlarstvo, 3) sađenje vrbe, 4) gajenje masline, 5) pašnjak i 6) žitarice.

Cato daje najdetaljnija uputstva o potrebnom broju robova i njihovoj raspodjeli prema specijalnostima, s obzirom na veličinu parcele i vrsti kulture. Tako, za sađenje masline na 240** jugera potrebno je 13 robova razne spe-

* Ovaj rad je skica jedne opširnije studije.

** 100 jugera = cca 25 ha.

cijalnosti, a za vinograd 100 jugera — 15 robova. »Robovi, orači i vinogradari treba da budu dvije različite grupe i da se opet ne miješaju s običnim radnicima. U svakoj specijalnoj grupi ne treba da bude više od desetak ljudi (robova), jer takav broj robova uvijek je lakše nadzirati u radu... Ako polja zahvataju veće prostranstvo, tada treba robove raspodijeliti u različite rajone i među njima tako razdijeliti posao, da oni ne bi radili ni pojedinačno ni po dvoje, jer kad su tako rasipani, njih je teško nadgledati; isto tako svaka grupa ne smije da ima više od 10 ljudi, jer bi u suviše velikim gomilama pojedini robovi nastojali da svale teret na druge. Tako određeni broj ne samo što omogućava utakmicu, već i dozvoljava da se uoče lijeni robovi«.

Među ostalim pitanjima organizacije poljoprivredne proizvodnje **Cato** raspravlja i o ispravnom odnosu zgrada prema poljima. Prema **Ciceronu** tvrdio je, da je u gospodarenju privatnim imanjem dobro stočarstvo prva i najkorisnija stvar, podnošljivo dobro stočarstvo druga, a loše stočarstvo treća. Ratarstvu je davao, s obzirom na profit i korist, tek četvrto mjesto.

Demokrit raspravlja, da li se isplati ograđivati povrtnjak, i zaključuje, da se ne isplate ograde od kamenog zida i opeke.

Znamenit pisac starog Rima je i **Terentinus Varro** (druga polovina I. st. prije n. e.). Važno mu je djelo: *De re rustica*, u četiri sveska. S obzirom na izlaganje organizacije rada po **Catonu**, istaknut ćemo ovdje prema **Varrou** samo nadopune radi ovo: »Starješine, — piše **Varro**, — treba potaći nagradama i nastojati, da imaju pekulije (ustupci robovima na eksploataciju djela, za koji su oni morali da plaćaju svome gospodaru određeni danak) i robinje za zajednički život, koje bi mu rodile djecu. Time se njihova veza s imanjem pojačava.«

U spomenutom djelu raspravlja on, među ostalim, i o položaju gospodarstva prema tržištu i ističe, da je bolji položaj gospodarstava, koja su bliža selu ili gradu, nego onih, koja su udaljenija.

Znameniti su i **Virigilije Maro** (70.—19.), naročito njegov spjev **Georgica**, i **Kornelije Tacit** s djelom *Agricola*.

Columella (I. st. n. e.), u djelu *Res rustica* napisanom u vrijeme **Nerona** obrađuje uglavnom talijansku poljoprivredu. **Columella** ističe, da se vođenje poljoprivrede treba učiti. »Čovjek, koji se bavi naukom o zemljoradnji, mora kombinirati proučavanje prirodnih uvjeta s praktičnim zemljoradničkim iskustvom«.

On je pristalica intenzivne poljoprivrede.

Columella je preporučavao, da se iskorišćuje zemlja sijanjem trava i grahorice u ovom usjevnom redu: Nakon ponovnog oranja u 1. godini bijela repa, koraba ili bob, u 2. godini žitarice, nakon čega se zemlja dobro uzore, a nato 3. godine zasije grahorica pomiješanom sjemenom od sijena. Grahorica se ne pokosi prije, dok ne prospe nešto zrela sjemena za iduću godinu.

On sudjeluje u diskusiji, da li se isplati saditi nove vinograde, pa upoređujući profit i izdatak zaključuje, da je saditi nove vinograde korisno.

Pitanjem rentabilnosti ograđivanja bavili su se poput **Demokrita** i **Varro**, **Columella** i **Paladius**.

U robovlasničkom poretku su već dobro organizirane poljoprivredne eksploatacione jedinice, i to: seljačka gospodarstva i robovlasničke latifundije. Tržište već u ovom društvenom poretku ima znatan utjecaj na organizaciju ovih eksploatacionih jedinica. U manjoj mjeri

utječe na organizaciju seljačkih gospodarstava, premda smo vidjeli, da se i ona pojavljuju na tržištu, sve dok ih latifundije nijesu istisle sa tržišta. U velikoj mjeri organizacija latifundija ravna se prema zahtjevima tržišta. To su u velikoj mjeri robna poduzeća zasnovana na ropskom radu. Organizacija ovih poduzeća zasniva se na empiriji.

*

U prvih nekoliko stoljeća feudalizma ne nalazimo pisanih tragova o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća.

O stanju poljoprivrede u VI. i VII. st. govore nam: Zapadnogotski zakon, Saliski zakon i Burgundski zakon. Zatim djela: Izodora iz Sevilje Principia i Zapisi Grgura Tauruskoga (538. do 594.). Iz spisa o poljoprivredi VIII. i IX. st. upoznajemo se sa stanjem organizacije poljoprivrede tog perioda. To su Statuti Adelgarda, t. j. propisi za manastirske ekonomije u Francuskoj, Kapitulari, o kraljevskim imanjima Francuske i Južne Njemačke. U to razdoblje pripada Pjesan Vandalberta Primskog, u kojoj su opisani svi poljoprivredni radovi i zanimanja. Zatim Poema Wallafrieda Strabona, u kojoj se prikazuje obrada povrtnjaka.

Za njemačke i slavenske zemlje značajna je knjiga pod naslovom Capitulare de villis vel curtis imperatoris izašla u VIII. st. pod vladavinom cara Karla Velikog. To su pismena uputstva, koja sadrže neke odredbe, koje su služile upraviteljima carskih dobara, na pr.: da se ima jedna trećina zemljišta posijati ozimicom, druga trećina jaricom, a ostalo da služi za ispašu; sjeme za sjetvu da se ima nabavljati iz udaljenih krajeva i t. d.

U to vrijeme prepisivali su i djela Columelle, Palladiusa, Plinija. To je doba uvođenja tropolja (srednjovjekovno tropolje) umjesto dvopolja i ugarenja.

U IX. st. poljoprivreda je počela nazadovati i loše stoji sve do XVII. st.

Iz tog perioda vrijedno je spomenuti spise o stanju i razvoju poljoprivrede od arapskog pisca i učenjaka Ibn-al-Avama, koji je živio u XII. st. Ibn-al-Avam poznavao je spise Teofrasta, Plinija i drugih pisaca o poljoprivredi. Naročito je poznavao djela pisaca drevne Indije. U svom djelu Knjiga o gospodarenju navodi on 107 autora, koji su se bavili pitanjima poljoprivrede i kojima se on služio. Pored arapskih pisaca koristio se znanjem i pisaca grčkih, latinskih, perzijskih, nabatskih, i to ne samo iz uže poljoprivredne oblasti, nego i iz oblasti botanike, zoologije, kemije, mehanike i meteorologije. On nije samo iznio iskustva iz svih područja poljoprivrede sabrana do XII. st., nego ih je temeljito raspravio i nadopunio vlastitim opažanjima. Pored ukupne poljoprivredne problematike, koju je obuhvatio, obradio je pravila upravljanja gospodarstvom i odnose poslodavaca i namještenika. Pritom u čitavoj poljoprivrednoj djelatnosti ističe potrebu čistoće, sistema i reda.

Važna su djela: Traktati Alberta Velikoga (1193. do 1280.), Zakonik cara Dušana (1349.); Enciklopedija Petrus de Crescentiis. U Svojim djelima o poljoprivredi Petrus de Crescentiis (XIV. st.)* među ostalim kritizira tropoljni sistem iskorišćavanja zemlje i govori o mogućnostima mnogopoljnoga plodoreda, koji bi usključivao sisanje trava. Njegovu misao razvija kasnije u svojoj knjizi, izašloj god. 1556., Camillo Torello preporučujući uvođenje mnogopoljnoga plodoreda.

* Najvažnije mu je takvo djelo Opus ruralium comodorum — libri XII.

U feudalizmu ipoljoprivreda je nazadovala. Samoopskrbn karakter poljoprivrednih eksploatacionih jedinica je dominantan.

Veleposjednici i seljaci javljaju se na tržištu samo sa viškom proizvoda. U zadnjoj etapi feudalizma veleposjedi se sve više orijentiraju na proizvodnju za tržište. Sve više dobivaju karakteristike kapitalističkih poljoprivrednih poduzeća.

Pored veleposjeda i individualnih (slobodnih i zavisnih) seljačkih gospodarstava, postoje u eri feudalizma i zadržna gospodarstva u mnogim zemljama, naročito u slavenskim. To su kućne (rodovske, krvne) zadruge, koje kao veće ili manje zajednice krvno vezanih individuuama vode zajednički gospodarstvo. I ove eksploatacione jedinice imaju izrazito samoopskrbni karakter. Organizacija i uprava svih oblika ovih gospodarstava zasniva se na iskustvu.

Organizacioni problemi postajali su sve važniji kod veleposjeda, čim su ovi više poprimili karakter kapitalističkih poduzeća.

Organizacija i uprava svih navedenih oblika eksploatacionih jedinica zasnivala se na iskustvu.

U djelima fiziokrata, koji poljoprivredu smatraju glavnom granom proizvodnje, raspravlja se i o pitanjima organizacije poljoprivredne proizvodnje. Tako Francois Quesnay (1694.—1774.) raspravlja o veličini poljoprivrednih poduzeća i ističe rentabilnost velikih posjeda u odnosu na male. Taj problem još detaljnije obrađuje Jacques Turgot; on i sistematizira načine, na koje vlasnici obrađuju svoju zemlju tuđom radnom snagom, da se sami oslobode rada na obrađivanju.

U njemačkim visokim školama i visokim školama nekih drugih zemalja uvodi se nauka o poljoprivredi kao nastavni predmet. Osnivaju se i posebne poljoprivredne škole i instituti.

Na univerzitetu u Jeni osnovan je poljoprivredni institut god. 1770., u Celleu osnovana je poljoprivredna akademija 1892., u Möglinu 1804., u Weißenstephanu kod Freisinga 1822.; Sadašnji Poljoprivredni fakultet u Hohenheimu osnovan je kao akademija 1818.; na univerzitetu u Göttingenu ima katedra za poljoprivredu 1826.; Velika poljoprivredna škola u Copenhagenu osnovana je 1856. i t. d.

*

Socijalisti utopisti XIX. stoljeća, kritičari kapitalizma u svojim djelima izlažu nove forme društvene organizacije. Charles Fourier (1772.—1837.) smatrao je, da je pronašao novu formu društvene organizacije, asocijaciju, koju on naziva »harmonijom«. Osnovnu privredno-organizacionu (eksploatacionu) jedinicu asocijacije naziva on falangom, koja treba da ima 300 porodica (1500—1600 stanovnika). Teritorijalno falanga zauzima površinu jedne kvadratne milje. Privrednu osnovu falange čini poljoprivreda, istaknuto značenje imaju po-
vrtlarstvo i cvjećarstvo.

Najveću pažnju Fourier obraća organizaciji rada. Svi sudjeluju u radu, i djeca. Ne iz nužde, već zbog privlačnosti rada.

Predviđa takve uvjete rada, da ne će nitko htjeti ostati izvan procesa rada. Za svaku vrstu rada organizira se serija (grupa); svaki radnik sudjeluje prema svojim sklonostima (strastima) u nekoliko serija s tim, da u svakoj od njih ne radi više od jedan i po do dva sata. Ovakve vremenske razmake rada u serijama naziva »seansama«.

Seanse trebaju biti što kraće, jer i najprivlačiviji rad je zamoran.

U asocijaciji nema najamnih radnika, već svi su samo dionici u društvenoj proizvodnji. Udio u proizvodnji dobivaju prema radu, kapitalu i talentu.

Kapitalisti i zemljoposjednici pretvaraju se u rentijere, s tom razlikom od rentijera u poretku Civilizacije, što oni rade. Privlačnost rada u »Harmoniji« izazvat će potrebu i kod bogatih za radom. Ne shvaća, da pretvarajući zemljišno vlasništvo u kapitale ostavlja na snazi eksploataciju rada. U njegovim falangama zadržava se privatno vlasništvo. No vlasništvo kod njega ima sasvim drugu ulogu. Proizvodnju u cjelini organizira i planira. Pri postojanju zaista slobodnog rada raširit će se takmičenje i postići velik uspjeh. Proizvodnost rada silno će porasti.

Robert Owen (1771.—1851.) je teoretičar i praktičar. Najprije je osnovao fabričko naselje Nju-Lanark, koje je poraslo na 2.500 ljudi. Da bi učinio poduzeće rentabilnim, a uz to da bude i kulturna ustanova, potrebne su bile dvije vrste mjera: (1) mjere za poboljšanje organizacije proizvodnje, podizanje radne discipline, povećanje produktivnosti rada, (2) mjere za poboljšanje uvjeta rada, poboljšanje uvjeta života radnika, stvaranje kulturnih ustanova u cijeloj fabričkoj naseobini.

Zbog krize i nezaposlenosti radnički pokret je dobio oštrije oblike. Owen je izišao s planom za likvidaciju nezaposlenosti, koji se sastojao u organiziranju »Kooperativnih naseobina«. Zemlju za naseobinu trebalo je kupiti ili uzeti u zakup. Veličina zemljišta imala se odrediti prema kvaliteti tla i odnosu poljoprivrede i industrije. Osnovu ovakve naseobine činila bi poljoprivreda, a industrija bi imala podređenu ulogu. Svaka naseobina imala bi biti samostalna ekonomska jedinica, a proizvodila bi u prvom redu za vlastitu potrošnju. Samo viškovi bi se mogli prodavati. »Kooperativne naseobine« po uzoru na Nju-Lanark treba da se zasnivaju na privrednom i komercijalnom računu. I u njima treba da se provodi odgojni sistem. Kasnije on izlazi s idejom, da se cijelo društvo reorganizira na komunističkim principima. Osnovni organizacioni oblik imale bi kooperativne zajednice. Ne priznaje privatno vlasništvo.

God. 1825. kupio je u SAD 30 hiljada akera zemlje zajedno sa zgradama i započinje organizirati kooperativnu zajednicu pod nazivom Nova Harmonija.

Agrarne kooperative nijesu bile za Owena konačni cilj, imale su da postave temelj komunističkom preodgajanju društva. Nova Harmonija doživjela je slom poslije tri godine. Uvjeti još nijesu bili dozreli.

Potreba dobre organizacije proizvodnje i mogućnosti primjene mašina, razvitak prirodnih i ekonomskih nauka imaju veliko značenje i omogućavaju uslove za razvoj nauki o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća, naročito u Njemačkoj i Engleskoj.

Thaer i Schewez imaju najveće zasluge za uvođenje mjembenog plodoreda u Njemačkoj, Horsky i Frass u Austriji, Yong i Marschall u Engleskoj.

I Hopke je mnogo učinio za uvođenje mjembenog plodoreda i knjigovodstva na velikim imanjima u Njemačkoj, Weckerlin ima velike zasluge za razvoj stočarstva.

Zaslужni su Thaer, Koppe, Kleyle, Komers, Weekerlini i Horsky ne samo u tome, što su nastojali svojim spisima i djelom da organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća kao novoj disciplini otvore put na poljoprivredne škole, već naročito u tome, da istaknu njenu važnost za praktičnu poljoprivredu.

Nove velike mogućnosti unapređenja poljoprivrede uopće, a i nauke o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća dali su rezultati Liebigovih radova. On je prvi pokušao udariti naučne temelje racionalnoj poljoprivredi, naročito zemljoradnji, čime je znatno utjecao na usavršavanje organizacije i uprave poljoprivrednog poduzeća.

U prvoj polovini XIX. st. počinje se organizacija i uprava poljoprivrednog poduzeća razvijati kao samostalna nauka. Među prve stručnjake, koji su udarili temelje toj nauci, pripadaju njemački naučenjaci, Thaer (1809.)¹ i Thünen (1826)². Glavni nosilac naučne misli u to doba u oblasti nauke o poljoprivrednom poduzeću je Thünen.

Ova nauka razvija se od tog vremena u Njemačkoj, Engleskoj, Americi, Francuskoj i Rusiji i dr. na kapitalističkim principima, koje su počeli primjenjivati Thaer i Thünen. Nakon Thaerovih i Thünenovih djela nastala je obilna literatura s tog područja na raznim jezicima u Evropi i Americi. Navest ćemo samo neka izdanja na njemačkom jeziku iz tog perioda, da bi se vidjelo, kako je bio brz i velik razmah literature i kako je ta knjiga bila mnogo tražena:

Beckmann J.: Grundsätze der deutschen Landwirtschaft, 1769., 6. izdanje 1806.; Walz: Landwirtschaftliche Betriebslehre, 2. izdanje 1878.; Thaer A.: Grundsätze der rationellen Landwirtschaft 1800.—1812.; novo izdanje 1880.; Nebbien C. H.: Die Einrichtungskunst der Landgüter auf währendes Steigen der Bodenrente: I-III-1831.; Andre K.: Ideen über Verwaltung landtäflicher Güter in Böhmen 1821.; von der Goltz: Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre, 1885.; Kraupner F.: Direction, Verwaltung und Organisation der Grossgüter 1881.; Pabst D.: Betriebslehre, 7 izdanje 1885.; Settegast H.: Landwirtschaft und ihr Betrieb, 3. izdanje 1885.; Fühling J.: Ökonomik der Landwirtschaft oder allgem. Landwirtschaftslehre 1889.; Thaer A.: Landwirt-

¹) Thaer, Albrecht Daniel, rođen maja 1752., umro 26. oktobra 1828. Završio je studij medicine i bio praktični liječnik. Ubrzo je kupio povećee poljoprivredno dobro i počeo se baviti praktičnom poljoprivredom. Uveo je mjembeni plodored, poznat i danas pod nazivom Thaerov plodored. Osnovao je u Celleu prvu poljoprivrednu akademiju 1802., a u Möglinu Poljoprivredni institut 1804., a 1806. Poljoprivrednu školu, koja je poslužila kao uzor za osnivanje poljoprivrednih škola i izvan granica Njemačke. Bio je profesor za poljoprivredu na Univerzitetu u Berlinu i t. d. Napisao je veći broj radova iz oblasti poljoprivrede, od kojih su mu najznačajniji: Grundsätze der rationellen Landwirtschaft (1800., 1812., 1880.) i Leitfaden zur allg. Landwirtschaft Gewerbslehre (1815.). Krafft ga naziva »veliki poljoprivredni reformator novog vremena«.

²) Thünen, Johan Heinrich, učenik Thaera, rođen 24. juna 1783., umro 22. septembra 1850. Poljoprivredu je najprije učio u praksi, pa u poljoprivrednoj školi, a univerzitet je završio u Göttingenu. U suvlasništvu kupio je imanje, koje je uredio kao naučno-istraživački objekt, na kome je naučno rješavao probleme poljoprivrednog poduzeća za potrebe prakse. Glavno mu je djelo: Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie (1875.).

schaftliche Gewerbeslehre, 2. izdanje 1836.; Krafft G.: Betriebslehre, 12. izdanje 1920.)

Osim navedenih vrlo istaknuti predstavnici nauke o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća jesu: Nijemci: Pohl J. (1885.), i Krämer A. (1890.). Waterstradt (1912.), Aerebo (1924.), Brickman (1922.), Strebel, (1925.), Münzinger (1929.), Svicarac: Laur (1917.), Rusi: Jermolov, Skvedrov, Čajanov.

Većina je tih pisaca imala uglavnom za cilj da iznađu principe, po kojima se ima organizirati veliki kapitalistički posjed. Tek kasnije (između 1918.—1940.), neki istraživači se bave problemima organizacije malog i srednjeg seljačkog posjeda.

Navedeni radovi pridonijeli su u velikoj mjeri razvoju poljoprivrednog kapitalističkog poduzeća i unapređenju poljoprivredne proizvodnje u kapitalizmu.

U članku »Kapitalizam u seoskoj privredi« Lenjin u pogledu procesa razvitka Kapitalizma u poljoprivredi i njegova utjecaja na unapređenje poljoprivrede kaže:

»Pregled ove džinovske revolucije, koju je kapitalizam izvršio u poljoprivredi, pretvorivši zastarjeli zanat seljaka, utučenih nedaćom i pritisnutih mrakom neznanja, u naučnu primjenu agronomije, narušivši stoletni zastoj seoske privrede, davši (i dajući i dalje) podstrek za brži razvitak produktivnih snaga društvenog rada. Tropoljni sistem je zamijenjen naizmjeničnim sistemom, poboljšalo se gajenje stoke i obrada zemlje, povećao se prinosa sa zemlje, snažno se razvila specijalizacija poljoprivrede, podjela rada među pojedinim gazdinstvima. Predkapitalistička jednoličnost smijenila je sve jača i jača raznolikost, koju je pratio tehnički progres svih grana seoske privrede. Stvorena je i počela brzo rasti primjena mašina u seoskoj privredi, primjena pare; započinje primjena elektrike, koja će — kako ukazuju specijalisti — da odigra u toj grani proizvodnje još krupniju ulogu nego para. Razvila se primjena pristupnih putova, melioracija, vještačko dubrenje po propisima fiziologije rastenja; otpočela se primjenjivati bakteriologija u seoskoj privredi.«

Prevlasti kapitalističkog načina proizvodnje prethodila je, kao što smo istakli, prvobitna akumulacija. Prvobitna akumulacija bila je u stvari nasilno razaranje milijunske mase sitnih proizvođača, čija je proizvodnja zasnovana na malim privatnim sredstvima za proizvodnju i ličnom radu. Milijuni sitnih gospodarstava, sitnih sredstava za proizvodnju, su skoncentrirani od malog broja kapitalista, a njihovi prijašnji vlasnici pretvoreni od samostalnih slobodnih proizvođača u najamne radnike.

Osnivači naučnog socijalizma Marx i Engels nijesu se kao socijalisti-utopisti bavili detaljnom razradom organizacije budućeg društva. U njihovo vrijeme nije bilo moguće zamisliti, u kakvim će se konkretnim uvjetima obaviti socijalistička revolucija, a nije bilo ni podataka, da bi se konkretno predstavila organizacija budućeg komunističkog društva. Osnovni principi organizacije tog društva bili su im jasni, oni su ih razvijali u toku svoje revolucionarne i naučne djelatnosti.

Marx kaže: »Kolektivno vlasništvo dolazi da zamijeni kapitalističko vlasništvo. Sredstva za proizvodnju se ponovo sjedinjuju s proizvođačima, ali

ne na pretkapitalističkoj, već na osnovici kooperacije i zajedničkog posjeda zemlje i sredstava za proizvodnju, koje je proizveo sam rad.«

Značajno je u tom pogledu djelo Engelsa: Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj.

Učenje Marxa i Engelsa, Kautsky, Lenjin i Svetozar Marković razvijali su dalje naročito i u oblasti poljoprivrede.

Kod nas je Svetozar Marković u studiji Srbija na istoku već 1872. izrazio misao, da bi zadruge za poljoprivrednu proizvodnju, kao ekonomska organizacija poljoprivrednih proizvođača, bile narodu od velike koristi, kad bi u Srbiji postojali uvjeti za uspješno osnivanje i vođenje takvih zadruga. Kako on zamišlja uvjete i put k stvaranju zadružne proizvodnje u Srbiji, vidimo iz slijedećeg stava: »Mi držimo, — piše Svetozar, — da se ni jedno društvo ne može drukče razvijati no postupno. Svako novo stanje, svaki novi poredak poniče iz onog predašnjeg, koje je bilo pred njim. Drukče ne može ni da bude. Nikakav radikalni preobražaj ne može se učiniti u jednom narodu, pa ma kako on u teoriji bio praktičan i koristan za narod, ako u narodu nema ljudi i sredstava da se taj poredak ostvari. Uzmimo najprostiju stvar: zadruga za zemljodelsku proizvodnju donela bi našem narodu ogromne koristi, bez svake sumnje. Ali koliko ima kod nas ljudi koji su kadri da sklope i održe takvu zadrugu, da ona pokaže svoje koristi?«

Kautsky je polazeći od osnova marksističkog učenja, dosljedno primijenio marksističku metodu istraživanja u oblasti poljoprivredne proizvodnje, koja dotada nije bila sistematski obrađena sa marksističkog stajališta. U djelu Agrarno pitanje, u kome su izloženi rezultati tih istraživanja, Kautsky je na osnovu kratke analize razvoja poljoprivrede u feudalizmu i detaljne analize razvoja proizvodnje u kapitalizmu, naročito s obzirom na poljoprivredu, utvrdio da tendencija razvoja poljoprivrede i industrije, u kapitalističkom poretku neizbježno vode u socijalizam — iako zakoni razvitka poljoprivrede nisu istovjetni sa zakonima razvitka industrije.

Ako se industrija razvija u pravcu socijalizma — a ona je pokretačka snaga čitavog društvenog razvitka — ona mora da povuče u istom pravcu i podčinjenu poljoprivredu. Industrija, kao vladajuća snaga u kapitalističkom društvu, čija se evolucija vrši u pravcu socijalizma, mora zahvatiti za socijalizam i prilagoditi svojim potrebama i poljoprivredu, koja nije sposobna da iz sebe same stvori preduvjete toga prevrata.

Odvijanje tog procesa Kautsky zamišlja ovako:

Proleterska vlast će ekspropriirati poljoprivredne posjede i krupna industrijska poduzeća u poljoprivredi i industriji. Time će se, ako ne pravno, a ono ekonomski, pretvoriti u udružene radnike i oni sitni seljaci, koji kao najamni radnici kapitalističkih fabrika i krupnih gazdinstava rade za kapitaliste. U udružene radnike će pretvoriti i one individualne proizvođače, koji su kao liferanti sirovina postali vezani za kapitalističku industriju, ma da će oni

i dalje proizvoditi individualno i ostati vlasnici svojih sredstava za proizvodnju. Oni će raditi kao članovi podjele rada u socijalističkoj fabrici.

Sitna samostalna poljoprivredna gospodarstva, koja se u kapitalizmu ne održavaju ni s pomoću sporedne zarade u industriji, ni s pomoću najamnog rada u kapitalističkoj poljoprivredi, već s pomoću prekomjernog rada i nedovoljne potrošnje, u novim uvjetima izgubit će svaku privlačnu snagu za svoje posjednike, koji će ih napuštati i dobrovoljno prelaziti na udruženu proizvodnju.

Organizacioni oblik poljoprivredne proizvodnje zamišlja kao socijalističku latifundiju: »Kada se sa svih strana oko seljaka pojave socijalističke latifundije, koje ne će više obrađivati bijedni najamni robovi, već imućne zadruge slobodnih i srećnih ljudi, tada će umjesto da bježe s vlastite parcele zemlje u grad, još brže bježati sa te parcele zemlje u zadružna krupna gospodarstva, a varvarstvo izgubit će svoju posljednju poziciju, koju sada još čvrsto drži usred civiliziranog svijeta.«

Lenjin u raspravi **Kapitalizam u seoskoj privredi** piše »Sve probe nepobitno dokazuju, da je kolektivno vođenje krupne savremene poljoprivrede od strane radnika potpuno moguće, ali da ta mogućnost pređe u stvarnost, za to je nužan, čitav niz određenih ekonomskih, političkih i intelektualnih uslova«, (Podvukao N. R.).

I dalje izlažući prednosti krupne poljoprivrede prema sitnim seljačkim posjedima — Lenjin — pozivajući se na Kautskog, pored ostalog ističe trgovačka preimućstva velikog gospodarstva i korištenja naučno obrazovanih upravitelja na velikim gospodarstvima (Podvukao N. R.). Lenjin naročito ističe, da Kautsky pripisuje veliki značaj naučnom agronomskom obrazovanju seoskog privrednika i citira slijedeće izvode iz djela Kautskog:

»Naučno potpuno obrazovanog seoskog privrednika može izdržavati samo takva proizvodnja, koja je dovoljno velika da bi rad na rukovodstvu i nadzoru nad gazdinstvom potpuno iskoristio radnu snagu dotičnog lica.«
i drugo,

Ona visoka obrazovanost, koja je nužna za potpuno racionalnu proizvodnju, teško se slaže sa današnjim uslovima opstanka seljaka. To ne znači, razumije se, osudu višeg obrazovanja, već osudu uslova života seljaka. To znači samo to, da se seljačka proizvodnja drži usporedo sa krupnom proizvodnjom ne zahvaljujući većoj produktivnosti, već zahvaljujući manjim potrebama.«

*

U nekim zemljama u posljednjih osamdeset godina postoje organizirane poljoprivredne proizvodne jedinice na kolektivnom principu bilo kao eksperiment, bilo kao opći sistem:

U Italiji postoje poljoprivredne radne zadruge, čiji se začeci javljaju već početkom devedesetih godina prošlog stoljeća (u pokrajinama Raveni i Emiliji ove zadruge začele su se god. 1833.). To su socijalistička poljoprivredna zadružna poduzeća (Mirković).

U Izraelu otpočeo je pokret stvaranja asocijacija za obradu zemlje u periodu od 1907.—1910. godine. Puni razmah ovih asocijacija počinje od 1919. god. poslije Prvog svjetskog rata. Poznata su dva tipa ovih asocijacija: a) kolektivna gospodarstva »Kvutz« i b) zadružna gospodarstva »Moshau«.

Nakon pobjede Oktobarske revolucije u SSSR-u pristupilo se stvaranju također dvaju oblika poljoprivrednih poduzeća: 1) državnih-sovhoza i 2) kolektivnih-kolhoza. Danas su tamo isključivo ta dva oblika poljoprivrednih gospodarstava.

I kod nas se pod konac NOB počelo stvarati radne asocijacije u poljoprivredi — SRZ, A, nakon rata i poljoprivredna poduzeća (na društvenoj osnovi) i zadružna gospodarstva raznih tipova zadruga. Pojava poljoprivrednih radnih zadruga i državnih poljoprivrednih dobara kod nas je, međutim, mnogo ranijeg datuma. U Vojvodini prva takva zadruga osnovana je u Rumi 1883. god.

Tako se i u Bugarskoj, u ČSR, Mađarskoj, Rumuniji i Poljskoj po uzoru na kolhoze i sovhoze nakon Drugog svjetskog rata osnivaju zadružne radne asocijacije i državna poljoprivredna poduzeća.

U Engleskoj i Velsu zadružna naselja, koja (iako malobrojna) predstavljaju svojevrsni eksperiment organiziranja poljoprivrednih gospodarstava na kolektivnoj osnovi (počeci im sežu od 1934.)

U toku 22 godine revolucionarnog rata KP Kine pokrenula je i organizirala međusobnu pomoć pri obradi zemlje. Tako su u nekim provincijama bile formirane radne mobe i brigade za oranje zemlje i brigade za uzajamnu pomoć. Javlja se i proizvođačke zadruge polusocijalističkog i socijalističkog tipa. Od formiranja NR Kine, 1949. radi se na masovnijem stvaranju proizvođačkih zadruga na bazi brigade za uzajamnu pomoć. God. 1951. donesen je prvi projekt uredbe o radnoj uzajamnoj pomoći u zadrugama, i t. d.

Predmet istraživanja moderne nauke o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća jesu: kapitalistička poljoprivredna poduzeća, seljačka gospodarstva (i porodične farme), zadružna poljoprivredna radna gospodarstva i društvena poljoprivredna poduzeća.

Najznačajnija djela iz te oblasti danas su: W a r e n G. F.: Farm Management (1918.), H o l m e s C. L.: Economics of Farm Organizations and Management (1918.), A d a m s R. L.: Farm Management (1921.), H u d l e s o n R. R.: Farm Management (1929.), H o p k i n s J. A.: Elements of Farm Management (140.), B l a c k, C l a w s o n, L a y r e, W i l c o x: Farm Management (1947., 1951.), F o r e s t: Farm Organization and Management (1935., 1938., 1953.), H u d l e s o n: Farm Management (1939.), E f f e r s o n J. N.: Principles of Farm Management (1953.), K o l e s n e v S. G.: Organizacija socijalističkih seljskohozajstvenih predprijatij (1947.), Z a l c m a n L.: M. i dr.: Organizacija socijalističkih seljskohozajstvenih predprijatij (1947.).

U kapitalističkoj eri poljoprivredne eksploatacione jedinice se individualiziraju. Pored seljačkih individualiziranih gospodarstava, koja treba da osiguraju veći dohodak porodici, javljaju se u manjoj ili većoj mjeri kapitalistička poljoprivredna poduzeća, čija je svrha sticanje što većeg profita na uloženi kapital.

Ali javlja se i ideja zasnivanja poljoprivrednih eksploatacionih jedinica na društvenoj osnovi. Danas već u mnogim zemljama postoje u manjem ili većem broju poljoprivredne eksploatacione jedinice, organizirane na toj osnovi. Postoje ne samo ondje, gdje se izgrađuje

socijalistički društveni poredak, kao na pr. kod nas, nego i u nekim zemljama s kapitalističkim društvenim uređenjem.

Razvoj nauke i tehnike omogućavaju, da se organizacija i uprava poljoprivrednih eksploatacionih jedinica zasnivaju na naučnim principima.

Nauka o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća dobiva u svijetu sve veće značenje i sve širi razmah, osobito u zadnjih trideset godina.

*

Pod konac XVIII. i početkom XIX. st. susrećemo i kod nas propise i knjige, u kojima se izlažu odnosi između kmetova i gospodara, praktični savjeti o poljoprivrednoj proizvodnji, uputstva o organizaciji i upravi poljoprivrednog gospodarstva i dr.

Važni su takvi propisi, poznati pod imenom Legge Grimani — Grimanijev zakon, izdan 1756. za dio Dalmatinske Zagore.

Zatim u r b a r i (zbirke pravila i propisa, kojima se uređuju odnosi, prava i dužnosti između kmetova i vlastelina). Najvažniji između njih su: Slavonski urbar Karla VI. (1737.), Slavonski urbar Marije Terezije (1756.), Hrvatski urbar Marije Terezije (1775. do 1780.).

Važni su i Gospodarski pravilnici (Regulamentum domaniale) — uputstva o upravljanju vlastelinskim posjedima kod nas, koja su propisivali vlastelini upraviteljima svojih posjeda. Vrlo karakterističan takav dokumenat je Gospodarski pravilnik (Regulamentum domaniale) Ivana Adamovića Kapistrana iz god. 1774., u kome on vrlo detaljno izlaže pismena uputstva upravitelju njegovih hrvatskih dobara u pogledu upravljanja dobrima.

U drugoj polovini 18. st. osnivaju se u Dalmaciji privredna društva — akademije, koja rade i na proučavanju i unapređivanju poljoprivrede: Splitska akademija (osn. 1767.), Zadarska akademija (osn. 1787.), akademija u Kaštelu Lukšiću (osn. 1788.). Znatno kasnije dolazi do osnivanja poljoprivrednih društava: u Zagrebu je osnovano Hrvatsko-slavenko gospodarsko društvo 1841. U Dalmaciji pravilnici za Glavno gospodarsko društvo za Dalmaciju i Kotarska gospodarska društva objavljeni su 1864. i t. d.

God. 1792. izdao je Domenico Gianuizzi na našem jeziku knjigu pod naslovom Nauk poljskoga tezanja. Sva je prilika, da je to prva poljoprivredna knjiga, koja se pojavila u Dalmaciji na našem jeziku. Pisac je bio pop u Kaštelima, a knjiga je štampana u Mlecima.

U Veneciji izašla je 1793. knjiga od Parma Giulio: Nauk za težaka od Dalmacije. Gradivo je napisano na talijanskom i hrvatskom jeziku (hrvatski prijevod izradio je Fabijanačić od

Ciprijana h.). God. 1829. izašao je u Zadru prijevod knjige I v a n a K a r s t o G a g l i a r d o (preveo P. M a t e Š a n t i ć), koja je kao i navedena sastavljena u dijalogu, a razdijeljena je u 36 poglavlja po granama. U prvim glavama daju se opširna i detaljna uputstva iz oblasti organizacije i uprave gospodarstava.

Osnivanje poljoprivrednih društava praćeno je izdavanjem poljoprivrednih listova. U Zagrebu je pokrenut G o s p o d a r s k i l i s t 1841. Zatim S e o s k i g o s p o d a r. U Dalmaciji poljoprivredni list — L' a g r o n o m o r a c c o g l i t o r e (Poljodjelac sakupljač) — izlazi 1850. na talijanskom jeziku, a 1872. B o l l e t i n o a g r a r i o d e l l a D a l m a z i a, na talijanskom i hrvatskom jeziku.

Sredinom 19. st. pokreće se pitanje, a u nekim slučajevima dolazi ubrzo i do osnivanja raznih poljoprivrednih institucija: poljoprivrednih tečajeva, putujućih učitelja, poljoprivrednih zavoda, poljoprivrednih stanica, poljoprivrednih škola, rasadnika, poljoprivrednih dobara.

D r Ź a v n i s t o č a r s k i z a v o d u S r b i j i k o d Č u p r i j e osnovan je 1852. Iste godine osnovana je p o l j o p r i v r e d n a š k o l a u T o p č i d e r u. G o s p o d a r s k o - š u m a r s k o u č i l i š t e i r a t a r n i c a u K r i Ź e v c i m a osnovani su 1860.

P o l j o p r i v r e d n a s t a n i c a o k r u g a v r a n j s k o g u L e s k o v c u osnovana je 1896. i t. d. Konačno dolazi i do osnivanja fakulteta. P o l j o p r i v r e d n o - š u m a r s k i f a k u l t e t u B e o g r a d u osnovan je 1912. (s predavanjima je mogao započeti tek 1921.), P o l j o p r i v r e d n o - š u m a r s k i f a k u l t e t u Z a g r e b u osnovan je 1919. g.

*

Organizacija i uprava poljoprivrednih poduzeća počinje se predavati prvi put kod nas na Gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima (1860.), pod nazivom »Nauka o gospodarstvu«, kao poseban predmet predaje se i »Računanje dohotka«. U nastavnom planu za razdoblje 1877./78. do 1898./99. dolazi pod nazivom »Gospodarska uprava i administracija«. U nastavnom planu 1898/99. do 1903/4. dolazi pod nazivom »Gospodarska uprava i taksacija«. Prvi nastavnik gospodarske uprave bio je L a m b l D r a g u t i n. On je bio i prvi upravitelj tog učilišta.

Od 1878. Predaje gospodarsku upravu A u g u s t V i c h o d i l³⁾. On je udario prve temelje kod nas nauci o O r g a n i z a c i j i i u p r a v i p o l j o p r i v r e d n o g p o d u z e ć a. Njegovo djelo G o s p o d a r s k a u p r a v a (1883.), prvi je udžbenik iz te oblasti na našem jeziku.

Na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu u Zagrebu (1919.) u nastavnom planu, koji je potvrđen 1921., ovaj se predmet naziva: G o

³⁾ Gustav August Vichodil, ravnatelj Kr. Gospodarskog i šumarskog učilišta Križevačkoga, Kr. kulturni vijećnik i član Hrvatsko Slav. gospodarskoga društva, Hrv.-Slav. šumarskog društva u Zagrebu, začasni i dopisujući član više gospodarskih i znanstvenih društava u Zagrebu i inozemstvu. Napisao je prvi udžbenik o organizaciji i upravi poljoprivrednog poduzeća na našem jeziku (1883.): »Gospodarska uprava ili nauka o pomnom gospodarstvu za opću školsku uporabu, ujedno kao priručnik praktičnim gospodarima«.

spodarska uprava i taksacija. Kasnije se u nastavnom planu javlja kao: Gospodarska uprava sa knjigovodstvom.

U Srbiji prije prvog svjetskog rata naziva se Uprava dobara, a između I. i II. svjetskog rata Nauka o poljoprivrednom gazdovanju. Poslije II. svjetskog rata na zagrebačkom fakultetu nazivana je Organizacija poljoprivredne proizvodnje, a sada Organizacija i uprava poljoprivrednog poduzeća.

Na poljoprivrednim fakultetima i poljoprivredno ekonomskim institutima kod nas obraća se zadnjih godina u nastavi i istraživačkom radu veća pažnja toj nauci, ipak, ona je kod nas još nerazvijena.

L I T E R A T U R A :

1. Aereboe F.: Allgemeine Landwirtschaftliche Betriebslehre, Berlin 1920.
2. Bakarić V.: Problemi zemljišne rente u prelaznoj etapi, Zagreb 1950.
3. Barada M.: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952.
4. Benjamin H. H.: Agricultural economies, New York, Toronto, London, 1948.
5. Bičanić R.: Matija Antun Reljković kao ekonomist. Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952.
6. Black, Clawson, Layre, Wilcox: Farm Management, New York 1951.
7. Bösendörfer J.: Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1950.
8. Deželić prof. Dr. S.: Pregled nauke o narodnom gospodarstvu (politička ekonomija), Zagreb 1923.
9. Dubić S.: Istorija poljoprivrede (u rukopisu)
10. Dummeier E. F. i Heflebower R. B.: Economies with applications to agriculture, New York and London, 1940.
11. Engels F.: Anti Düring, Naprijed
Isti: Dijalektika prirode, Kultura, Zagreb, 1949.
Isti: Razvitak socijalizma od utopije do nauke,
Isti: Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj, Kultura, Sabrana djela, t. III., 1950.
Isti: Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države
Isti: Ludvig Foerbah, Kultura, 1946.
Isti: Položaj radničke klase u Engleskoj, Kultura, 1951.
12. Forster G. W.: Farm Organization and Management, Michigan, 1953.
13. Fourier Ch.: Izabrana djela, Saint-Simon i Fourier: Izbor, Kultura, Zagreb, 1952.
14. Gras N. S. B.: A History of agriculture in Europe and America
15. Grdić G.: Privredna istorija Evrope (Pozna antika — srednji vek), Beograd, 1952.
16. Hibbard B. H. H.: Agricultural economies, New York, Toronto, London, 1948.
17. Hitschmann H. H.: Vademekum für den Landwirt, Wien, 1923.
18. Kaucki K.: Tomas Mor i njegova Utopija sa istorijskim uvodom, Kultura, Zagreb, 1953.
Isti: Agrarno pitanje, Kultura, Beograd, 1953.
19. Krafft G.: Industrietes Landwirtschafts — Lexikon, Berlin, 1888.
Isti: Die Betriebslehre, Berlin, 1919.
20. Laur: Wirtschaftslehre des Landbaus, Berlin, 1920.
Isti: Landwirtschaftliche Betriebslehre, Aurau, 1917.
Isti: Uvod od zemedelske ekonomiky, Praha, 1937.
21. Lenjin V. I.: Karl Marx, Fridrich Engels, Kultura, 1947.
Isti: Razvitak kapitalizma 1947.

- Isti: Tri izvora i tri sastavna djela marksizma, Izabrana dela, Kultura, 1948., t. I., knjiga I.
- Isti: »Šta su prijatelji naroda«, Kultura, 1948.
- Isti: Materijalizam i imperijalizam, Kultura, 1948.
- Isti: Imperijalizam, kao najviši stadij kapitalizma, Izabrana dela, Kultura, 1949.
- Isti: Država i revolucija, Kultura, 1947.
- Isti: Marksizam i revizionizam, Izabrana djela, Kultura, 1948., t. I., knjiga I.
- Isti: O zadrugarstvu, Kultura, Zagreb, 1948.
22. Loager M. C., Forster G. W.: Elements of agricultural economie, New York, 1951.
23. Marković S.: Odabrani spisi, Prosvjeta, Zagreb, 1950.
24. Mirković M.: Ravenske poljoprivredne radne zadruge. Poljoprivredne radne zadruge u Emiliji, Zagreb, 1952.
25. Marx K.: Kapital, Kultura, 1947., t. I., II. i III.
- Isti: Bijeda filozofije, Kultura, 1946.
- Isti: Kritika gotskog programa
26. Marx K., Engels F.: Manifest komunističke partije, Kultura, 1947.
- Isti: Izabrana djela, t. II., 1950.
27. Maškin N. A.: Istorija starog Rima (prevod s ruskog), Beograd, 1951.
28. More T.: Utopija, Kultura, Zagreb, 1952.
29. Nedeljković Dr. M.: Osnovi političke ekonomije, Beograd, 1921.
30. Nešić D.: Tečaj političke ekonomije, Zagreb, 1950.
31. Plehanov G. G.: Prilozi historiji materijalizma, Kultura, 1950.
- Isti: Utopijski socijalizam XIX. vijeka
32. Rajnberg S. A.: Metodika i tehnika naučnog rada, Beograd, 1948.
33. Rapajić N.: Poljoprivredne radne asocijacije u Engleskoj, A. G. 1. 1955.
34. Rapajić i dr.: Organizacija poljoprivrede u NOB u Hrvatskoj, 1941.—1945. PNZ, Zagreb, 1955.
35. Rozenberg D.: Istorija političke ekonomije, Beograd, 1949.
36. Saint-Simon H.: Izabrana djela. Saint-Simon i Fourier: Izbor Kultura, 1952.
37. Smith A.: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda I. i II., Zagreb, 1952.
38. Strebel E.: Zeitgemasser Betrieb Der Landwirtschaft, Stuttgart, 1925.
39. Ševarlić: Organizacija rada u poljoprivredi (predavanja), Beograd, 1950.
40. Štampar S.: Ekonomisti XVII. i XVIII. stoljeća, Zagreb, 1952.
41. Thünen, Johann Heinrich: Der Isolirte Statt in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Dritte Auflage, herausgegeben von H. Schumacher-Barchlin, Berlin, 1875.
42. True A. Ch.: A history of agricultural education in the United States, 1785.—1925., Washington, 1929.
43. Udalcov A. D., Kosminski Y. A., Vajnštajn O. L.: Istorija srednjeg veka I. (prevod s ruskog), Beograd, 1950.
44. Uvalić R.: Materijali za izučavanje političke ekonomije II., Beograd, 1948.
45. Vichodil G. A.: Gospodarska uprava, Zagreb, 1883.
46. Zalcman L. M. i dr.: cit.
47. *** Gospodarsko-šumarski fakultet. Godišnjak Sveučilišta kraljevine Jugoslavije u Zagrebu, 1929.
48. *** Poljoprivredna škola u Križevcima, 1860.—1950., Bjelovar, 1950.
49. *** Zakon o srednjim poljoprivrednim školama, Službene novine, br. 101 od 10. maja 1922.
50. *** Istorija međunarodnog radničkog pokreta i socijalističkog pokreta (po predavanjima održanim na Višoj partijskoj školi »Đuro Đaković« u 1950./51. godini), Beograd, 1952.
51. *** Интерагра, журнал Института международного сотрудничества по сельскому и лесному хозяйству в Праге; том III. 1—2, 1949.
52. *** Zadrudni arhiv, Br. 1., 1953. i Br. 2, 1954., Novi Sad
53. Ožanić Stanko: Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti, Društvo agromoma NRH — Podružnica Split, 1955.